

**TÜRK HUKUK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI**

Journal of Turkish Legal History

ISSN: 1306-6889

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Journal of Turkish Legal History

Sayı 31-32, 2021 (Bahar-Güz)

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü	Fethi Gedikli (İstanbul Üniversitesi Sadri Maksudi Arsal Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü)
Kurucular	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mustafa Şentop, Mürteza Bedir
Yayın Kurulu	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mürteza Bedir, Sami Erdem, Ayhan Ceylan, Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu
Danışma Kurulu	İdris Bostan (İstanbul Ü.), Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Mehmet İpşirli (İstanbul Medipol Üni.), İsmail E. Erünsal (İstanbul 29 Mayıs Üni.), M. Emin Artuk (İstanbul Medipol Üni.), İbrahim Kâfi Dönmez (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Kemal Beydilli (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Engin Deniz Akarlı (İstanbul Şehir Üni.), Sevgi Gül Akyılmaz (Ankara Hacı Bayram Veli Üni.), Mustafa Avcı (Ankara Sosyal Bilimler Üni.), Yusuf Karakoç (Dokuz Eylül Üni.), Nevin Ünal Özkorkut (Ankara Üni.)
Editör	Fethi Gedikli
Yardımcı Editör	Ali Adem Yörük - Abdullah İslamoğlu
Sekreterlik	Furkan Şahan - Rıdvan Abdurrahman Demirtaş
Baskı	Özlem Matbaacılık ve Reklamcılık Ltd. Şti. Litros Yolu 2. Matbaacılar Sit. A Blok No: 1BA11 Topkapı/İstanbul www.ozlemmatbaa.com.tr (Sertifika No: 45257)
Baskı Tarihi	Aralık 2021

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir.
Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yönetim

İstanbul Üniversitesi Sadri Maksudi Arsal
Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi
İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Merkez Bina
Oda 58 Beyazıt/İstanbul/Türkiye
e-posta: hukuktarihimerkezi@istanbul.edu.tr

Bu sayı Bahçelievler Belediyesi'nin katkılarıyla basılmıştır.
Belediye Başkanı Dr. Hakan Bahadır'a teşekkür ederiz.

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Sayı 31-32 • 2021 (Bahar-Güz)

İçindekiler

Sebülürreşâd Dergisi'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Sürecinde Batılılaşma ve Laiklik Düşüncesine Yaklaşımı <i>Nevin Ünal Özkorkut</i>	5
On Sekizinci Yüzyılda Kuzey Ege Adalarında Mala Tasarruf Hakkına İlişkin Bazı İhtilaflar <i>Osman Safa Bursalı</i>	41
<i>Belgeler/Notlar</i>	
Mekteb-i Kuzât İmtihanları Üzerine Bir Değerlendirme <i>Mustafa Çakıcı-Haluk Perk</i>	65
Reform Sürecinde Kadı Âdâbına Dair Bir Risale: İskilipli Müftî ve Müderris Hacı Emin Efendi'nin <i>Tenvîrül-Ahkâm'ı</i> <i>Mustafa İnce-Rukiye Yiğit</i>	91
Bilinen İlk <i>Contrat Social</i> Tercümesi: Ahmed Midhat'ın <i>Mukavele-i İctimâiye'si</i> (1876) <i>Rıdvan Abdurrahman Demirtaş</i>	123
Ahmed Cevdet Paşa'nın <i>Muhtıra-ı Hususiye</i> Adlı Tezkire Defteri <i>İlhami Yurdakul</i>	163
Son Osmanlı Ceza Kanunnamesi'nde Iskat-ı Cenin <i>Mine Doğan</i>	177
Ahmed Esad Arsebük'ün <i>Hâkimlerin Hakk-ı Takdiri ve Hüsn-i Niyet</i> Adlı Risalesi <i>Serhan Yıldırım</i>	185
Charles Crozat'nın Vichy Fransasına Dair Öngörülleri: <i>Yeni Fransız Kanun-ı Esasîsi</i> Başlıklı Gazete Yazısı <i>Emre Partalçı</i>	223
Hukuk Reformu Metinleri 21: Ahmed Midhat'ın Tahkiyesiyle Şeriattan Muktebes Modern Avrupa Hukukunun Gelişimi ve Esasları (1876) <i>Ali Adem Yörük - Furkan Şahan</i>	245

Hukuk Reformu Metinleri 22: Abdurrahman Talat'ın Kaleminden 1274/1858 Tarihli Ceza Kanunu'nun Meşruiyeti Meselesi (Tazir-i Şer'î Mecmuası Olarak Ceza Kanunu, 1911) <i>Ali Adem Yörük-İbrahim Enes Onat</i>	257
Hukuk Reformu Metinleri 23: Hoca Emin Efendi'nin Gözünden Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye'nin İlk Yılları (1860) <i>Haz. Abdurrahman Nur</i>	285
Kanun-ı Esasîmize Göre Muahedât Akdi <i>Cemil Bilsel-haz. Rumeysa Ş. Demir</i>	291
Şahitlerin Tezkiyesiyle İlgili İki Eleştirel Metin (1917, 1922) <i>Haz. Melikşah Aydın-Yasin Yılmaz</i>	309
Hukuk-ı Ticaretin Tekevvünü (1923) <i>Mehmed Vehbi Sarıdal, haz. Yasin Yılmaz</i>	321
Şahsiyet-i Hukukiye Nazariyesi <i>Şevket Memedali Bilgişin, haz. Rıdvan Abdurrahman Demirtaş</i>	331
Yarım Kalmış Bir Sigorta Risalesi: Sigortaların Memâlik-i Osmaniyedeki Hal-i Sâbık ve Hâzır <i>Nazaret Haçaryan, haz. Kübra Kara</i>	347
Ankara Hukuk Mektebi'nin İlk Talebe Rehberi (1926) <i>Haz. Tugay Aydın</i>	355
<i>Kitabiyat</i>	
Tuba Yıldız, <i>Geleneğin Hukuku Osmanlı'nın Adaleti Dürzîler ve Mârûnîler</i> <i>Mehmet Çetinkaya</i>	409

AHMED CEVDET PAŞA'NIN MUHTIRA-I HUSUSİYE ADLI TEZKİRE DEFTERİ

İlhami Yurdakul*

Ahmed Cevdet Paşa'nın (1822-1895) kendi el yazısıyla 13 sayfa olan *Muhtıra-ı Hususiye* adlı tezkire defteri, hem geleneksel hem de Tanzimat devri hukuk ve kültür tarihimiz ile pek çok konuya açıklık getirmesi bakımından dikkate değerdir. Ahmed Cevdet Paşa, bu eserinde *Metn-i Metîn* ve *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin hazırlanışı; Şeyhülislamlıkta kullanılan dört temel fıkıh kitabı ve fetva verme usulü; Mecelle'nin mukaddimesinde geçen "Allahu ârifun" ve "Allahu âlimun" ifadelerinin izahı; fıkıh ilmi, bazı müellifler ve eserleri; meşhur hekimbaşlılar ve tabipler ile ilimlerin taksimi ve izahı şeklinde ifade edebileceğimiz pek çok konuya dair değerlendirme yapmıştır¹.

Ahmed Cevdet Paşa'nın bu tezkire defterinde ifade ettiği gibi Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin hikayesini *Metn-i Metîn* komisyonuyla başlatmak gerekir. Nitekim 1855 yılında şer'îye ve nizamiye mahkemelerinde geçerli olmak üzere Meclis-i Tanzimat üyelerinden kadıaskerlik payeli Rüşdü Molla'nın başkanlığında daha düzenli ve sistematik bir kanun metni hazırlamak üzere bir cemiyet teşkil olundu. Üyeliklerine de İstanbul kadısı Tahsin Efendi, Meclis-i Maarif üyesi ve İstanbul payeli Hüseyin Efendi, Ali Ratıp Bey ve Ahmed Cevdet Efen-

---

Geliş/Received: 01.11.2021 * Kabul/Accepted: 15.11.2021.

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Tarih Bölümü.

¹ BOA, Y.EE., nr. 32/44. Ahmed Cevdet Paşa'nın bu "hususî muhtıra defterinin" kapak kısmında yer alan "Efendimiz hazretleri, Cevdet Efendimiz hazretleri" ifadelerinin varisleri tarafından sonradan yazıldığı anlaşılmaktadır. Arşiv kaydında yer alan 1909 (1327) tarihi de Ahmed Cevdet Paşa'nın vefatından sonraki bir tarihtir. Ayrıca defter kapağına "Cüz-i ewvele daîrdir" notu düşülmüştür. Bu metnin yayına hazırlanmasına katkı yapan kıymetli meslektaşlarım Prof. Dr. Fethi Gedikli, Dr. Ali Adem Yörük, Dr. Mehmet Kavak ve Dr. Ali Okumuş'a teşekkür ediyorum.

di atandı. Cemiyetin amacı şer'îye ve nizamiye mahkemelerinde geçerli olmak üzere fikhın muamelat kısmından zamanın icaplarına göre şer'î hükümleri toplayarak hem müslim hem de gayrimüslimler için herkesin anlayabileceği *Metn-i Metîn* adıyla Türkçe bir kanun kitabı hazırlamaktı. 1 Kasım 1855 (20 Safer 1272) tarihinde ilk toplantısını yaparak bir müddet çalışan ve *Kitâbü'l-Büyû*'u özet olarak hazırlayan cemiyet projeyi tamamlayamadan dağıldı.

Böyle bir esere duyulan ihtiyaç ve talepler devam etti. Nitekim 1868 (1284) yılında Şura-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye meclisleri kurularak meclislerin üçte ikisinin müslim üçte birinin de gayrimüslim üyelerden oluşmasına karar verildi. Bu arada gerek Divân-ı Ahkâm-ı Adliyede, gerekse teşkili düşünülen istinaf ve bidayet mahkemelerinde geçerli olacak kanunların yapılması lazımdı. Ahmed Cevdet Paşa ve Şirvanîzâde Rüşdü Paşa yine *Metn-i Metîn* benzeri bir çalışma yapılması düşüncesinde olmasına rağmen, Âli Paşa ve Ticaret Nazırı Kabûlî Paşa *Fransız Medenî Kanunu*'nun tercümesinin uygulanması taraftarıydı. Meclis-i Vükelâda birinci görüş ağırlık kazandı ve 1869 yılında Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Nazırı Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığında bir Cemiyet-i İlmiye kuruldu.

Mecelle Cemiyetine Evkaf-ı Hümâyun müfettişi Seyyid Halil Efendi, Şura-yı Devlet Üyesi Mehmed Emin Efendi, Divân-ı Ahkâm-ı Adliye üyesi Ahmed Hilmi Efendi ve İbni Âbidinzâde Alaaddin Efendi üye olarak atandı. Böylece bir kez daha İslâm fikhı ve özellikle Hanefi mezhebi görüşünü esas alan bir medenî kanun tanzim çalışması başladı. 22 Mart 1869 (8 Zilhicce 1285) tarihinde Mecelle Cemiyeti ilk kitabı hazırladı. Bununla beraber bir mazbata kaleme alınarak kitabın hazırlık sürecinde izlenen yöntem açıklandı.

Cemiyet, fikhın muamelât kısmından dönemin ihtiyacı olan hususlarda Hanefi fikhının muteber kaidelerini toplayarak pek çok kitaba taksim etti. *Ahkâm-ı Adliye* ismiyle bir *mecelle* tertibine başlandı. *Mecelle*'nin mukaddimesi ile birinci kitap, şeyhülislâma ve fıkıh âlimlerine verilip onların görüşleri doğrultusunda gerekli düzenlemeler yapılarak matbu birer nüshası tüm şer'îye ve nizamiye mahkemelerine gönderildi. Böylece 20 Nisan 1869 (8 Muharrem 1286) tarihli iradeyle *Mecelle*'nin tatbikine başlandı. *Mecelle*'de Hanefi mezhebinin dışına çıkılmadı ve zaten maddelerinin çoğu da Fetvâhânedede öteden beri kullanılagelen maddelerdi. Ayrıca Hanefi fikhının bazı muteber kaideleri de bu devrin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yeniden yorumlandı.

Anlaşılacağı üzere, Mecelle Cemiyetinin hazırladığı *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* kitabı Sultan Abdülaziz devrinde neşredilmesine rağmen, çalışmanın başlangı-

cı Sultan Abdülmecid devrine ve Mustafa Reşid Paşa'nın sadareti sırasında fıkıhtan asrın icaplarına uyacak *Metn-i Metîn* adıyla Türkçe bir kitap hazırlanması çalışmasına dayanmaktadır. Sultan Abdülaziz devrinde konu yeniden gündeme geldiği zaman Adliye nazırı Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığında *Metn-i Metîn* ismi *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'ye dönüştürülerek akim kalan eski program yeniden hayata geçirilmiş oldu. Nitekim *Metn-i Metîn* adlı kitabı hazırlayan encümenin ilk çalışması ile *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'yi hazırlayacak cemiyetin ilk çalışmasının *Kitâbü'l-Büyû'* olması da bu organik bağı göstermektedir.

Osmanlı medenî kanunu olan *Mecelle* on altı kitaba ayrılmıştı. 1869 yılından sonra bütün mahkemeler hukukî meseleleri bu kitaba bakarak halletmeye başladılar. Cevdet Paşa ve *Mecelle Cemiyeti* üyeleri, Osmanlı adlî sistemine hukuk diliyle müstakil bir kitap vererek İslam fikhını resmen Türkçeleştirmiş oldu. Böylece adlî sistemde birliği sağladı. Örfе muhalif olan ve halkın faydalı ananeleriyle uyuşmayan fetvaları kabul etmeyip ihtiyaç ve kullanılması halka en uygun kaideleri topladı.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin en son kitabı olan *Kitâbü'l-Beyyinât* 1876 yılında, onun mazbatası ise 1878 yılında tamamlandı. Ayrıca 26 Nisan 1879 (4 Cemaziyelevvel 1296) tarihli "Senedât-ı Şer'iyenin Tanzimine Dair Talimat-ı Seniye Lâyihası" *Mecelle Cemiyetinin* son çalışmalarından biri oldu. Bu düzenleme ile şer'î senedlerin tanzimi ve bu işle görevli memurların vazifeleri açıklandı. Bu arada Meclis-i Vükelâ tarafından bazı fikhî meselelere ait problemler Cemiyete havale edilmesine rağmen bu konuda resmî bir karar yoktu. Bu yüzden Meclis-i *Mecelle*'nin asıl amacına yönelik fonksiyonlarını tamamladığı düşünülerek 28 Ocak 1889 (26 Cemaziyelevvel 1306) tarihinden itibaren faaliyetleri durduruldu. Böylece yaptığı kanunlarla Osmanlı adlî sisteminde ve Türk hukuk tarihinde yeni bir sayfa açan *Mecelle Cemiyeti* ve çalışmaları son buldu².

Ahmed Cevdet Paşa, neşre hazırladığımız tezkire defterinde ilk olarak *Mecelle Cemiyetinin Metn-i Metîn Komisyonunun* bir devamı olduğunu izah ederek *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin de bu tarihî devamlılığın bir neticesi olarak ortaya çıktığını izah etmektedir. Cevdet Paşa tezkire defterinde ikinci olarak, Osmanlı Devletinde fikhî meselelerin çözümüne yönelik olarak verilmiş Türkçe fetvalarda karşılığı olmayan bir mesele olduğunda Arapça kaynaklardan şifahen,

² İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*, İstanbul 2017, s. 227-231. *Mecelle*'nin matbu neşri için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, İstanbul 1300.

Ebussuûd Efendi'den sonra ise bir komisyonun tercümesi neticesinde yazılı fetva verildiğine vurgu yapmaktadır. Cevdet Paşa, tercüme ihtiyacının Fetvâhânedeki Osmanlı Türkçesini kullanma ve Arapçadan tercüme yapmada çok yetenekli ve donanımlı olan memurlar tarafından karşılandığına dikkati çekmektedir. Cevdet Paşa, Fetvâhânedeki verilen ve süreç içinde kayıt altına alınan fetvaların toplanmasından mürekkep en muteber fetva kitaplarının sırasıyla *Fetâvâ-yı Ali Efendi* ile *Fetâvâ-yı Feyziye*, *Behcetü'l-Fetâvâ* ve *Netîcetü'l-Fetâvâ* olduğunu ve talep edilen fetvaların, bu kitaplardan naklen verildiğine vurgu yapmaktadır.

Cevdet Paşa'nın da ifade ettiği gibi Fetvâhâne-i Âliden fetva talep edildiğinde, muteber Türkçe fetva kitaplarından hadiseye uygun bir fetva sureti bulunurdu. Türkçe bulunamadığı zaman, Arapça fetva kitaplarından meseleye uygun bir fetva tercüme edilerek şeyhülislâm takdim edilir, şeyhülislâm tarafından imzalanıp iade edildikten sonra, müsevvitler arasında mukabele olunurdu. 19. yüzyılın sonlarına doğru ise Fetvâhânedeki tertip olunan fetvalar *Mecmua-i Cedide* denilen mecmuaya kaydolunurdu. Bu mecmua, Fetvâhânedeki mer'î olan usule riayet neticesidir ve uzun bir müddet zarfında bu fetva suretleri toplanmıştır. Bu fetva suretlerinin çoğu kaynaklarıyla yazılmadığından, fıkıh ilminde saygın beş altı kişiden mürekkep bir heyet-i ilmiye teşkil edilerek Şeyhülislâm Üryanizâde Ahmed Esad Efendi tarafından Mehmed Nuri Efendi bu işe nezaretle görevlendirilmişti.

Heyet tarafından kısa sürede fetva suretlerinin kaynakları bulunup her fetvanın altına yazılarak neşredildi ve az bir müddet zarfında mevcudu tükendi. Bu mecmuanın basım tarihi olan 1881 (1299) tarihinden sonra 29 sene zarfında mecmuanın üç misli fetva suretleri tercüme ve ilave olundu. Bunların çoğunun da nükûl yazımı terk edilmiş olduğundan Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi, Yakovalı Murtaza Efendi'yi bu vazifeye tayin etti. Böylece her fetvaya münasip bir kaynak bulunarak Fetvâhâne tarafından tasdik edildikten sonra, fetva suretinin altına yazıldı. Böylece önceki çalışmaya izafeten "ilave" kelimesi eklenerek *İlaveli Mecmua-i Cedide* olarak adlandırıldı³. Dolayısıyla Cevdet Paşa'nın da ifade ettiği gibi, Fetvâhânedeki verilen fetvaların toplanmasıyla tertip edilen fetva kitap-

³ Yakovalı Ali Murtaza, *İlaveli Mecmua-i Cedide*, Dersaadet 1326-1329, s. 2-3. "İşbu *İlaveli Mecmua-yı Cedide*'yi, Fetvahane-i âlîde müsevvidîn-i kirâm taraflarından tedkik ve tatbik ve nüsha-i asliyesiyle bi'l-mukabele tashih ile tasdik olunduğu Dersaadette Cağaloğlundaki 26 numaralı Matbaa-ı Hayriye ve Şürekası matbaasında tab' olunmuşdur (sic)". Yakovalı Ali Murtaza, *İlaveli Mecmua-i Cedide*, Dersaadet 1326-1329, s. 1.

larının en meşhurları ve mecmualar kullanılmaya devam edildi. Bu iki çalışma, fetvaların kaynaklarıyla yazımı ve Arapçadan tercüme için Fetvâhânedede oldukça donanımlı bir heyetin varlığına işaret etmektedir.

Cevdet Paşa, tezkire defterinde, üçüncü olarak, *Mecelle*'nin “mukaddime” sindeki “Allahu ârifun” ve “Allahu âlimun” ifadelerini gramer kaidelerini de vererek örneklerle izah etmektedir. Cevdet Paşa, dördüncü olarak, fıkıh ilmi, fıkıh kitaplarının içerik ve tertip sürecine değindikten sonra, İmam Muhammed, İmam Serahsî, Münîb Efendi, Okçuzâde, Hoca Saadeddin Efendi, Veysî, Nergisî, Karaçelebizâde Aziz Efendi, Âsım Efendi, Şânîzâde, Behcet Efendi ve eserleri hakkında dil ve üslup bakımından değerlendirme ve kıyaslamalarda bulunmaktadır. Cevdet Paşa, beşinci olarak, Hayrullah Efendi, Behcet Efendi ve Şânîzâde ile devrin diğer meşhur hekimbaşları ve tabipleri hakkında kendi duygu ve fikirlerini de ekleyerek birtakım değerlendirmeler yapmaktadır. Cevdet Paşa, son olarak, ilimlerin tasnifi üzerinde durarak tezkire defterine tamamlamaktadır.

Sonuç olarak Ahmed Cevdet Paşa'nın *Muhtıra-ı Hususiye* adlı bu tezkire defterine yazdığımız sunuş yazısından da anlaşılacağı gibi, Osmanlı/Türk modernleşme tarihi, geleneğin ıslahı ile yeni kurum ve kanunların kabulü yoluyla çift taraflı bir yenileşmedir. Ahmed Cevdet Paşa da bu modernleşme sürecine hem bir bürokrat, hem de bir aydın olarak ciddi katkı yapmış ve tanıklık etmiştir. Hukuk dilimizi âdeta Türkçeleştirmiştir. Ahmed Cevdet Paşa'nın, yaklaşık on beş yıldır masamda neşredilmeyi bekleyen *Muhtıra-ı Hususiye* adlı tezkire defteri de hem geleneksel, hem de Tanzimat devri hukuk ve kültür tarihimize katkı sunacaktır. Cevdet Paşa, bu metni kaleme alırken bazı tashihler yaparak mükerrer olan kısımların ve bazı ifadelerin üzerini çizmiştir. Mithat Paşa'ya dair bir not dışındaki üstü çizili kısımlar metne dâhil edilmedi. Tarafımızdan metne yapılan ekleme ve ilave edilen ara başlıklar ise [ ] şeklinde köşeli parantez içinde verildi. Cevdet Paşa'nın *Muhtıra-ı Hususiye*'de *Mecelle*'ye dair atıf yaptığı ana metin tam olarak tespit edilemedi; ancak bu metin şeyhülislamlık tarafından gözden geçirilen ve bazı düzeltmeler yapılan ilk müsveddeler olabilir.

***

MUHTIRA-I HUSUSİYE

[1. Metn-i Metîn ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin Hazırlanışı]

[s. 1] *Mukaddime*'nin (24.) sahifesinde *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin Sultan Abdülaziz devrinin âsârından olduğu beyan buyurulmuş. Vâkî'â öyledir lakin devr-i Abdülmecid Hânîde ve Reşid Paşa'nın sadaretinde İlm-i Fıkıhdan îcâbât-ı

asriyeye uyacak sûrette *Metn-i Metîn* namıyla bir kitap telif olunmak lüzumu tezekkür olunarak bazı ulemadan mürekkebe bir encümen teşkil olunup, abd-i âciz dahi azalığına tayin olunmuş idim. *Kitabü'l-Büyû'a* dair hayli şeyler yazıldı. Lakin tebeddülât ve tahavvülât vukuuyla işe bir netice verilmeden encümen dağıldı.

Sonra devr-i Abdülaziz Hânîde Halep valiliğinden Adliye Nezareti makamına getirildiğimde bu bahis tazeleni ve riyâset-i âcizânem tahtında bir cemiyet-i ilmiye teşkil ve *Metn-i Metîn* namı *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* namına tebdîl olundu. Hayli kitaplar yazıldı lâkin henüz tamam olmadan teceddüd-i saltanat vuku buldu ve iki kitabı velînîmet efendimizin evâil-i saltanatlarında tab' olundu. İşte işin hakikati budur. Bunu nasıl yazmak lazım gelirse îfâ-yı muktezâsı rey-i rezîn-i âlîlerine mufevvezdir. Maksad-ı âcizî hakikat-i hali ihtardan ibarettir. [Şu kadar ki, *Midhad Efendi Mecelle'yi devr-i Aziz mahsulâtından yazmış başka biri dahi ona itiraz etmiş gibi bir bahse mahal olmamalıdır*]⁴.

[s. 2] 24. sahifede *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin Sultan Abdülaziz devrinin âsârından olduğu beyan buyurulmuş. Vakıa *Mecelle* kitaplarının ekseri o devirde çıkmış idi. Lakin son iki kitabı cülûs-ı hümâyûndan sonra çıkmış olduğundan *Mecelle*'nin tamamı bu efendimizin asr-ı hümâyûnlarındadır.

Fıkıhtan *Metn-i Metîn* namıyla böyle bir kitap yapılmak efkârı devr-i Abdülmecid-i Hanîde Reşid Paşa'nın eyyam-ı sadaretinde meydana çıkıp o zaman bunun için bazı ulemadan mürekkebe bir encümen dahi teşkil olunmuş idi. Abd-i âciz dahi o zaman bu encümenin azasından idim. O zaman *Kitabü'l-Büyû'a* dair bir mikdar resâil dahi yazılmış idi. Lakin tebeddülât-ı mütevâliye ile encümen dağıldı. Maksad husule gelmedi.

Sonra Sultan Abdülaziz hazretlerinin zaman-ı saltanatlarında bu efkâr tazelenerek ifası riyaset-i âcizânem tahtında teşkil olunan cemiyete havale kılındı. *Metn-i Metîn* tabiri de *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* ismine kalb olundu ve henüz tamamlanmadan cülûs-ı hümâyûn vuku bulmakla ondan sonra dahi ber-vech-i bâlâ iki kitap yazılmıştır. Elhasıl, *Mecelle*'nin tamamı cülûs-ı hümâyûndan sonra olmakla burasının beyanı münasib olur zannedirim.

[s. 3⁵] *Mukaddime*'nin (25.) sahifesinde "iştirâk" yerine "müşâreket" ve (14.)

⁴ Bu kısmın üzeri çizilmiş.

⁵ [Cevdet Paşa, bu sayfaya numara koymayı atlamıştır. Metnin sol üst köşesine sonradan bugünkü rakamla 3 yazılmıştır. Bu sayfayla birlikte metnin sayfa sayısı 13'e ulaşmaktadır. Biz takibi güçleştirmemek için mevcut sayfa numaralarını değiştirmeden belirttik. O sebeple iki tane 3. sayfa oldu!].

sahifesinde “mevzuuna” yerine “mevzuuyla” yazılmasının sebepleri bilinmek için tertîb-i cedîd *Kavâid-i Osmaniye*'nin (79.) sahifesine atf-ı nazar buyurulması müstercâdır.

[2. Şeyhülislamlıkta Kullanılan Dört Temel Fıkıh Kitabı ve Fetva Verme Usulü]

Yine *Mukaddime*'nin (11.) sahifesinde *Fetâvâ-yı Feyziye*'den⁶ sonra *Behce*⁷ ve *Netice*'nin⁸ de ilavesi sebebinin ber-vech-i âtî beyânı münasip görülmüştür.

Hâlâ Fetvâhâne bu dört kitaptan aynen nakil ile fetvâ verir. Bu kütüb-i erbaa Fetvâhânenin en başlı mehazi olup *Ali Efendi Fetâvâsı* cümlesinden mevsûk ve müteberdir. Fakat mesâil-i kalîlede fetvâları itlâkı üzere nakl olunmayıp diğer kütüb-i fetâvânın tasrîhâtıyla iftâ olunur. Binâenaleyh *Ali Efendi Fetâvâsı*'ndan sonra diğer üçünün biri zikr olundukta bâkî ikisinin de zikri lâzım gelir.

Mevcut olan Türkçe fetâvâda bulunmayan bir mesele istiftâ olundukta Fetvâhâne kütüb-i Arabiyeden şifâhen cevap verir ise de tahrîren fetvâ yazmaz. Zîrâ bi't-tercüme fetva yazabilmek için fukahâdan mürekkeb bir encümen yapıp da orada tercüme olunmak usûl-i mer'îye iktizâsındandır. Bu usûl Ebüssuûd Efendi'den sonra teessüs etmiştir. Çünkü bu tercüme yolunu şahrâh eden Ebüssuûd Efendi'dir ve mütekellimînin hâtimesi Kemal Paşazâde olduğu gibi fukahâ-yı Rumun hatimesi de Ebüssuûd Efendi'dir. Ondan sonra bu tercüme işi Fetvâhâneye kalmıştır ve Fetvâhânedeki pek mükemmel ve İlm-i Fıkıhda mahir müsevvidler yetişip lisân-ı Osmânî de bir mertebe daha kesb-i nezâket eylemiş olduğundan, Fetvâhâne heyeti âleme merci' olmuştur.

Verilen fetvalar ise başmüsevvidin cerîdesinde mukayyed olarak lede'l-îcâb ondan nakil ile fetva verilegelmiştir. İşte bu vecihle mukayyed olan fetvâları Ali Efendi cem etmiştir. Diğer kütüb-i selâse dahi o yolda tertip olunmuştur. Bunların fazl ve meziyeti [s. 3] Fetvâhâne heyetine ait olup cemine himmet eyleyen zevât-ı kirâmın namları da hayır ile yâd olunagelmıştır.

[3. Mecelle'nin Mukaddimesindeki “Allahu ârifun” ve “Allahu âlimun” İfadeleri]

(12.) sahifede “yazılmamış olduğunu zan [ilâ] âh[irihî]” ibaresindeki “olduğunu” lafzının tayyına cür'et olunduğunun sebep ve hikmeti tertîb-i cedîd

⁶ [Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*].

⁷ [Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ*].

⁸ [Şeyhülislâm Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi, *Netîcetü'l-Fetâvâ*].

Kavâid-i Osmaniye'nin 69. sahifesine müracaatla malum olur. Lakin burada dahi birkaç söz ile bir mertebe daha îzâh-ı merâm edeyim.

Sanmak ve zan ve zu'm ve tahmin ve add ve itibâr ve itikâd etmek ve bunların emsali kelimeler ef'âl-i kulûbdandır ki onların mâbadı birer terkîb yani cümle olup mazmûnları olan nisbet-i zihniye kalbe mahsus olduğundan onlara ef'âl-i kulûb denilmiştir. Niteki[m], “Ben onu saygılı bir adam sanırdım.” denilir. “Onun saygılı bir adam olduğunu sanırdım.” denilmez. Amma tanımak, sezme ve bir şahsın sûretini zihninde tahayyül etmek ef'âl-i kulûbdan addolunmaz. Arapça “marifet” dahi böyle bir emr-i cüz'iyi tanımak ve bir basit manayı zihinde tahayyül etmek makamlarında istimal olunup terkibler üzerine dâhil olmadığına mebni ef'âl-i kulûbdan addolunamaz. Lisanımızda “bilmek” lafzı iki makamda istimal olduğu gibi onun Arapçası olan “ilm” lafzı dahi iki sûretle istimal olunur ve ef'âl-i kulûbdan olduğu sûrette iki mef'ûle müteaddî olur. “Küntü a'lemuhû edîben.” gibi ki; “Ben onu edîb bilirdim.” demek olur. Ve ef'âl-i kulûbdan olmadığı surette marifet gibi bir mef'ûle müteaddî olur. “Alimtü hâlehû.” gibi ki “Onun halini bildim.” demek olur. İlm ile marifet arasında diğeri bir fark dahi vardır ki marifet bir şeyi bilmez iken öğrenip de bilmek demek olduğundan, cehl ile mesbûk olduğuna mebni “Allâhu ârifun.” denilmez. Amma ilmin umûmu olduğundan “Allâhu âlimun.” denir. *Kavâid-i Arabiye* ile meşgul olanlar bu dakîkalara riâyet eylemek mecburiyetinde bulunmak tabiidir. Lakin *Kavâid-i Osmaniye*'yi [s. 4] cem ederken icrâ olunan tedkikât sırasında ma'a't-taaccüb gördüm ki lisani bozulmamış bir Türk “Falan adamı iyi sanırdım.” diyor; “İyi olduğunu sanırdım.” demiyor. Kudemâ-yı münşiyân-ı Osmânîyân dahi bu dakîkalara riayet eylemekte oldukları halde karîbü'l-ahdde zuhûr eden galatât arasında “Falan iş tesviye olundu sanırım.” diyecek yerde “Falan işin tesviye olduğunu sanırım.” tâbiri dahi zuhur etti. Lakin hâlis lisân-ı mâderzâdıyla tekellüm eden Türkler öyle demiyorlar. Zemahşeri'nin dekâyık-ı Arabiye'yi mesâil-i hikemiye muadil tutması işte bu gibi hikmetlere mebnidir ki mesâil-i hikemiye ile dekâyık-ı edebiye zekâvet ve fetânetin mehakkidir.

[4. Fıkıh İlmi, Bazı Müellifler ve Eserleri]

(15.) sahife mündericâtına dair bazı ihtârât:

İlm-i Fıkıh kitaplara ve kitaplar bablara münkasımdır. Bablar dahi fasıllara taksim olunur. Bu kitaplardan biri *Kitabü's-Siyer*'dir ki her fıkıh kitabında mündericdir ve ekserinde on üçüncü kitap olmak üzere mukayyedir. Buna *Kitâb-ı*

Cihâd ve Kitâb-ı Megâzî dahi denir. Siyer sîretin cemidir. Sîret lügatte yürüyüş manasınadır. İstîlâh-ı fukahâda askerî sîret-i seyr ü hareketi ve a'dâ ile olan muâmelât-ı meşrua ve hukûk-ı milliyesi demektir. Emvâl-i ganâimin taksimi ve müste'men ve harac ve cizye ahkâmı hep *Kitâb-ı Siyerde* mündericidir. Hukuk-ı milelden bahsolunduğu sırada hukuk-ı millet-i İslâmiyenin milel-i sâireye karşı ne olduğunu bilmek için bu kitaba müracaat olunmak lazım gelir.

Devlet-i Abbasiyenin en parlak devri olan Harun-ı Reşîd zamanında muâmelat-ı cihâdiye tekessür etmekle İmam Muhammed aleyhi rahmetü's-Samed hazretleri bu kitabın mündericâtını müstakillen bir cild olarak telif edip İmam Serahsî onu şerh etmiş, Münîb Efendi dahi tercüme eylemiştir. Ondan Münîb Efendi'nin ilm-i fıkihta olan bidâası malum olur. Lakin asrının tehâtubuna göre tercüme lisanı olduğundan onunla [s. 5] kendisinin edebiyattaki mertebe-i mahareti anlaşılır. *Mecmû'a-i Münşeâtı* mütâlaa olunur ise elsin-i selâse üzere edebiyatta olan maharet-i fevkalâdesi müstebân olur.

Merhûm Âlî Paşa'dan âriyet olarak alınıp mütâlaa olunmuş idi. Bir nüshasını edinemedim ki şimdi onunla istişhâd eyleyeyim. Lakin eser-i hâmesi olan *Zeyl-i Devhatü'l-Meşâyih* mütâlaa buyurulsa lisân-ı Osmânîdeki kuvve-i kalemiyesinin bir dereceye kadar kadri anlaşılır. Tarz-ı kadîm inşâmızın ıslahına bir çığır açmış gibidir.

Çünkü Okçuzâde'nin fazl ve kemaline diyecek yoktur. Lakin *Münşeâtı* yüzü yazılmış, belki boyanmış, telli pullu gelinler gibi o kadar sanâyi'-i bedî'iyeye müstağraktır ki lisân-ı Osmânînin hüsn ü ânı görünmez. Hoca Saadeddin Efendi'nin âsârı ona nisbetle çok sade ise de yine muğlaktır. Veysî'nin sebk ve ifadesi pek güzeldir lâkin bir müşriğe evsâf-ı nebeviyeyi bir mümin-i hakîkinin ağzından çıkan tavr-ı edâ ile söylettirir; bu ise belâgata münâfidir.

Nergisî *Münşeâtı* ise tumturak-ı elfâz ve tetâbu'-ı izâfât ile memlû olup arada kavâid-i lisâna muğâyir terkipler bulunur. Karaçelebizâde Aziz Efendi onlara nisbetle ehvendir. Lakin o kadar seci' meraklıdır ki seci'lere meânîyi feda ediverir. Eğerce Münîb Efendi dahi sanâyi'-i bedî'iyeye riayet eyler ise de meânîyi muhassenât-ı lafziyeye feda etmez. Hemşehrîsi olan Âsım Efendi ilmen onun ka'bına varmamış ise de *Kâmûs* ve *Burhân-ı Kâtı* tercümeleriyle daha büyük hizmet eylemiş olduğu müsellemtandır.

[5. Şânîzâde ile Meşhur Hekimbaşı ve Tabipler]

Asım Efendi'den Şânîzâde'ye geçilecek iken Behcet Efendi'ye atlanmış. Halbuki lisân-ı Osmânîde ıstîlâhât-ı tabî'iyeyi vaz' ile büyük hizmet eylemiş

Şânîzâde'dir. [s. 6] *Tarihi* dahi şâyân-ı mütâladır. Latinceyi de pekiyi bilenlerdendir. *Teşrîh*'i⁹ ve *Hamse*'si¹⁰ İlm-i Tıbbda maharetini isbâta iki şahiddir. Doğrusu asrının yegâne tabip ve feylesofu idi. Hekimbaşılık dahi onun hakkı idi. Lakin o zaman hekimbaşılık hastalara baktırıcı bir memuriyet demek olup hekimbaşılarının hakikaten tabip olmaları mültezem değil idi. Behcet Efendi'nin cediti Hayrullah Efendi asrının huzzâk etibbâsından imiş. Amma Behcet Efendi, hem-asrı olan Şânîzâde ve Arif Hikmet Bey ve sair fuhûl-ı ulema sırasında sayılmaz imiş. Lakin dühât-ı asırdan hoşsohbet ve hazırcevap bir zât-ı maârif-simât olup dehâ ve zekâsı hasebiyle büyük pederinin mansıbını zapt eylemiştir. Dühât-ı asırdan olan me'murîn-i siyasiyenin esâmîsi ta'dât olunacak olur ise onun ismi yukarılara çıkarılmak lazım gelir. Devr-i Selim Hânîde mevleviyetle Mısır'a gitmiş olduğundan, Napolyon'un Mısır'ı suret-i istilâsına dair yazmış olduğu *Tarihçe*'si¹¹ devr-i Mahmud Hânîde tab' olunmuştur. Ondan başka bir de *Hezâr Esrâr*'ı vardır ki nâ-tamam kaldığından, biraderi Abdüllhak Efendi onu itmam ettirmiştir. Başka eserlerini görmedim.

Behcet Efendi hekimbaşı oldukta Şânîzâde dahi vak'anüvis nasb olunmakla İzzet Molla "Bak şu halimize ki bir müverrih hekimbaşı ve başhekim vak'anüvis oldu." demiş. İşte bu gibi sebeplerden nâşî Behcet Efendi, Şânîzâde'yi istirkâb ederek nihayet nefy ettirmiştir.

Çünkü o zaman Beşiktaş'ta bir Encümen-i Ulûm ve Maârif olup müdürü Melek Paşazâde sadr-ı Anadolu pâyelilerinden Abdülkadir Bey ve başhocaları Şânîzâde ile Ferruh Efendi imiş. Her kim bir fennin tahsili için encümene müracaat eyler ise onu okutmak [s. 7] yahut hoca tayiniyle okutturmak bu encümenin vazifesi olup eğer ulûma dair ise Şânîzâde'nin ve edebiyata dair ise Ferruh Efendi'nin vazifesi imiş. Encümenin masârıfı ârifâne ile idare olunup azası memuriyetle taşralara gittiklerinde dahi hisse-i ârifânelerini encümene gönderirler imiş. Bu encümenin okutup ya okutturup yetiştirmiş olduğu adamlara yetiştik, onlar ile çok görüştük. Bektaşîlerin def' ve izalesi sırasında Behcet Efendi def'-i rakîb için bu encüme mecma'-ı Bektaşîyân rengi vermekle Şânîzâde'nin nefyine lüzum gösterilmiş, Ferruh Efendi ile Kadri Bey dahi onun nârına yanıp onunla beraber nefy olunmuşlar. Fakat Ferruh Efendi o zaman *Tefsîr-i Mevâkib*'i gibi telif ile meşgul olduğundan Sultan Mahmud Han Hazretleri onun uzak ma-

⁹ [Mir'âtü'l-ebdân fi Teşrîh-i a'zâi'l-insân].

¹⁰ [Hamse-i Şânîzâde].

¹¹ [Târîh-i Mısır].

hale gitmesini tecviz buyurmayıp tefsiri itmam etmek üzere Kadıköy karyesine nefy etmekle Ferruh Efendi tefsirini Kadıköy'de itmam etmiştir. Bu encümen ol vakte göre ulûm ve maarife çok hizmet eylemiştir. Lakin Behcet Efendi def-i rakîb için bu cemiyet-i ilmiyeyi dağıtmıştır.

Bu encümen, ulûm ve edebiyat-ı Osmanîye[ye] hayli hizmet eylemiş, payidar olsa daha çok hizmet eyleyecek idi. Lakin Behcet Efendi def-i rakîb yolunda Şânîzâde'nin azline kanaat eylemeyip nefyine kadar yürümüştür. Tafsili *Tarih-i Cevdet*'in 12. cildinin 212. sahifesindedir. Lakin Şânîzâde tarihinin âhîrinde bu dakîkaya ima için “*Hâzihi gâyetü târîhine'l-muğayyâ bi-sebebi Behcet-i gâliyyâ*”¹² ibaresi olmakla şu ibareyi şerh edeyim. Behcet Efendi'nin istihdam ettiği etibbâdan Gâlinâ nam tabib onun sayesinde [s. 8] epeyce meydan almış ise de Şânîzâde'nin şöhreti onun şöhretini bastırıldığından Şânîzâde'yi Behcet Efendi mansıbından dolayı istirkâb eylediği gibi Gâlinâ da onun şöhret-i tıbbiyesini istirkâb eylemiş. Binaenaleyh Şânîzâde'nin felaketinden dahi Behcet Efendi kadar mübtehic olmuştur. Gâlî guluvdan ism-i fâil ise de Gâlinâ nam tabibe dahi telmîh ile tevriye olunmuştur.

İshak Efendi'nin *Ulûm-ı Riyâziye*'si meydanda iken hüsn-i hizmetine lisan-ı senâ ile teşekkür ve duadan başka bir şey denilemez. Lakin ondan evvel Mühendishâne-i Berriye hocası olan Hoca Hüseyin Efendi'nin dahi hizmeti unutulmamalıdır ki İshak Efendi'den evvel *Kitâb-ı Öklîdis*'i lisan- Osmânî üzere pek münakkah olarak tahrir itmiş ve pek güzel bir de *Mecmua-i Mühendisîn* vücuda getirmiştir. Bu Hüseyin Efendi Avrupa'dan en mükemmel malumât ile Dersaadet'e avdet eyleyip de Mekteb-i Harbiye programlarını tanzim ve zirâ-i Osmânînin metreye nisbeti gibi mesâil-i mühimmeyi hal ve teşrih ve İstanbul'da ibtida tamamî ve tefâzülî fenlerinden bahseden meşhur Müşîr Emin Paşa'nın pederidir. Hüseyin Efendi'den daha evvel Mekteb-i Bahriyede riyaziyât hocası olan meşhur Gelenbevîzâde Hoca İsmail Efendi'nin hidemât-ı celîlesi de hatırdan dûr edilmemelidir ki o zamanın fuhûl-ı ulemasından olup lisân-ı Arabî üzere birçok telifâtı olduktan başka 1200 tarihinde Mekteb-i Harbiyede okutturulmak üzere Hesab ve Cebir ve Mesâha'ya dair lisan-ı Osmânî üzere pek mü-

¹² Cevdet Paşa, *Şânîzâde Tarihi*'nde geçen ve yalan anlamına gelen “büht” kelimesini açık şekilde kendi metninde güzel yüzlülük ve güzellik anlamlarına gelen “behcet” olarak tercih etmiş veya yazmıştır. Bu cümlenin tam metni ve açıklamalar için bkz. Şânîzâde Mehmed Atallah Efendi, *Tarih-i Şânîzâde*, c. 4, Ceride-i Havadis Gazetesi Matbaası, s. 208; *Şânîzâde Tarihi*, (haz. Ziya Yılmaz), İstanbul 2008, c. 2, s. 1292-1293.

nakkah olarak on cüz kadar bir risale yazmıştır ve Logaritma cetvelini lisanımıza nakletmiştir.

[6. İlimlerin Taksimi]

[s. 9] (31.) sahifede “Arab dahi maârif-i talimiyeyi ve dünyevîyeyi Yunan’dan almıştır.” ibaresindeki maârif lafzının yerine ulûm yazılmıştır. Hâlbuki zaten ulûmun talimiye ve dünyeviyeye taksimi ıstilahât-ı ilmiyeye muvafık bir taksim değildir. Esbâb-ı tafsiliyesi ber vech-i âti beyan olunur.

Arabın Yunandan aldığı ulûm-ı hikemiye üç kısımdır: Kısım-ı evvel, Hikmet-i Tabîyedir ki onun birer babı olan Fizik ve Şimî, sonra teferru’ ve teşaub ederek muhayyer-i ukûl olacak derecelere varmıştır. [s. 10]

İkincisi Ulûm-ı Riyâziye denilen talimdir ki Hesab ve Hendese ve Heyet ve Musıki ilimleridir. Musıkiden maksad dahi bu ilmin nazariyatıdır yani sadânın havada hâsıl ettiği emvacın tenâsübüdür ki bu dahi bir nev’ eşkâl-i hendesiye-den bahis demektir. Yoksa âlât-ı Musıkiyenin istimali sanat yâ sınıâttır.

Üçüncüsü Hikmet-i İlâhiyedir ki ruhdan ve emr-i meâddan ve Vâcibü’l-Vücuddan bahseden ilim mâ-fevka’t-tabîyedir. Hikmet-i Tabîye ve Hikmet-i Talimiye umûr-ı dünyeviye için tahsil olunur. Amma hikmet-i ilahiye umur-ı uhreviyeye mütealliktir. İlm-i Fıkhın muamelât kısmı dahi umur-ı dünyeviyeye mütealliktir. Bu cihetle umûr-ı şer’iye ve hikemiye ile ulûm-ı nakliye ve akliye tabirleri malumdur. Amma maârif-i talimiye ve dünyeviye tabiri nâşinîde bir ibare olmakla maksad ne demek olduğunu anlayamıyorum.

Vakı’a ulûmun teşâub ve teferru ve tezâyüdü hasebiyle taksimâtı dahi tebeddül eder. Lâkin tâbîrât-ı ıstilahat malum olup da ondan sonra tarihe kaydedilmelidir.

“İlim” ber vech-i bâlâ lügatte “bilmek” ve “bilmiş” demektir. Amma ıstilahta bir cihet-i vahdet ile mazbut olan mesâili bilmektir. Her ilmin hakikati o ilmin mesâilidir derler fakat bu mesâile taalluk eden idrakâtın tekerrüründen hâsıl olan melekeye dahi ilim denir. Mesela ma’kûlât-ı sâniyeden bahis olan mesâili bilmek İlm-i Mantıktır ve bu mesâile müteallik olan idrâkâtın tekerrüründen hâsıl olan melekeye dahi mantık denilir. Ve “falan adam İlm-i Mantık bilir.” dediğimizde “Bu ilimde melekesi vardır.” demek olup mantığın cemî’-i mesâili zihninde müstahzar olmak lazım gelmez. Bir ilim müteaddid ilimlere münkasım olur. Mesela İmam Sîbeveyh Lisan-ı Arabî’nin kavâidini cem ederek bir kitap yazmıştır ki kütüb-i edebiyede ale’l-ıtlak kitap denilirse bu kitap irade olunur.

İşte [s. 11] bu kitabın hâvi olduğu mesâile İlm-i Nahv denilmiştir. Sonra ondan mesâil-i sarfiye ve iştikakiye tefrik ile birer ilm-i müstakil ittihaz edilmiştir.

Kezâlik İlm-i Hikmet dahi Hikmet-i Tabîiye ve Hikmet-i Riyâziye ve Hikmet-i İlâhiye kısımlarına münkasım olunmuştur. Bu kısımlar dahi aksam-ı müteaddideye taksim olunmuşlardır. Mesela Fizik ve Kimya, İlm-i Hikmet-i Tabîiyenin ve Hesab ve Hendese te'âlim denilen Hikmet-i Riyaziyenin birer kısmıdır. Bu kısımlar birer ilm-i müstakil olmakla onlara ilm ıtlak olunur. Mesela İlm-i Tıb ve İlm-i Hesab ve İlm-i Hendese denilir. Lakin bunlar üst tarafındaki bir maksemin aksâmı olduklarından onlara fen dahi denilir ve "fen" lügatte "sınıf" ve "tür" ve "çeşit" demek olduğundan, meselâ fenn-i Hesab denildikte, üst tarafındaki ilmin bir kısmı olduğu işrâb olur. Amma fenn-i Hikmet denilmez. Zira üst tarafında ona maksem olacak bir ilim yoktur.

"Marifet" dahi ilim gibi "bilmek" ve "bilgi" demek ise de mevâki'-i istimalce beyinlerinde fark vardır. "İlim" ber vech-i bâlâ mürekkebâta ve külliyâta ve "marifet" basit ve his ile bilinen cüz'î şeylere taalluk eder. Meselâ bir adamı sulehâdan bilmek bir ilm-i tasdikîdir ve insan mâhiyetini tasavvur etmek bir ilm-i tasavvurîdir. Amma bir şahsı bilmek ve tanımak ve suret-i müşahhasasını tahayyül etmek makamında örfen marifet lafzı kullanılır.

Kezâlik fûn-ı hikemiyenin kavâid-i külliyesini bilmek ilimdir ve hep nazariyât kabilindedir. Amma bu kavâid-i külliyenin netâyicine muttali olmak marifettir ki nazariyât-ı mahza derecesinde kalmayıp tatbikat-ı ilmiyeye temas eder. [s. 12] İşte bu cihetle şiir ve inşa gibi bâdî-i şeref ve itibar olan şeyler hep maârifden addolunur. Maârif dahi marifetin cemidir. Beynennâs marifetli adam tabir olunması ve medreselerde sırf nazariyât ile meşgul olanlara ulema ve talebe-i ulûm ve tatbikat-ı ilmiyeye girişenlere ashab-ı hüner ve maarif denilmesi bundan münbaistir. Mekâtib-i umumiyyeye nezaret eyleyen zata maarif nazırı denilmesi de şu mütalaalardan dolayıdır.

Elhasıl ulûm-ı riyaziyeye te'âlim denilir. Amma maarif-i talimiye tabiri mesmû değildir. Ve eğerce te'âlimin icra-yı tatbikatı maarifden madud ise de örf ve ıstılahımızda böyle bir tabir yoktur. Amma yeniden ıstılah vaz' olunup olunmaması başka meseledir.